УДК 808.3 (091) - 541. 42

РОЗВИТОК КОНФІКСАЛЬНИХ ІМЕННИКІВ З КІНЦЕВИМ - J(A) В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ (СТРУКТУРИ З ПРОСТОРОВИМ ЗНАЧЕННЯМ)

Храмова І.В.

Серед афіксальних дериватів, що функціонують в сучасній українській мові, увагу привертають утворення з конфіксами *під-...-j(a)*, *над-...-j(a)*, *перед-...-j(a)*, за-*...-j(a)*, основним значенням яких є вказівка на простір.

Конфіксальні структури, об'єднані постпозитивним елементом *-j(a)(<-ьје, -іје)*, протягом свого історичного існування зазнали фонетичних змін. Унаслідок прогресивної асиміляції в більшості з них відбулося подовження м'яких приголосних [1, 78; 2, 64], хоча в окремих регіонах України воно не відзначається [3, 95], а кінцевий *-j(e)* змінився на *-j(a)*, що було результатом аналогії до іменників типу *теля, ягня, ім'я*, тощо [4, 65; 1, 96]. Виняток становлять північні діалекти, у яких у більшості випадків збережений старовинний - *є* [5, 29; 6,162; 7, 51; 8, 29].

Конфікс під-…-j(a)

Деривати з конфіксальними морфемами *під(под)-...-j(a*) фіксуються пам'ятками XI - XIII ст. Наприклад: положю врагы твоѭ *подножьє* ногама твоима (1118/бл.1425, ПВЛ, 86) "простір під ногами"; *подцерковие (-ье)* (XII, СРЯ, XVI, 71) "нижній ярус церкви, підвал під церквою"; Михайлови же стоѭщоу на *Подъгораи (подгорьи)* (к.XIII/бл.1425, ЛГВ, 775) "місцевість біля підніжжя гори, гір"; *поднебесие* (XI, СРЯ, XVI, 8) "земля, всесвіт".

Основним словотвірним значенням дериватів з формантом *під(под)-...-j(a*) є назва об'єкта (місця, предмета), які визначаються відносно іншого об'єкта (місця, предмета) в просторовому відношенні. Такі утворення здебільшого мотивувалися прийменниково-відмінковими формами. Різноманітність відтінків основного значення пов'язана з багатозначністю прийменника *під (под)*, який вимагав після себе назви місця, простору, предмета. Перейшовши в препозитивний елемент конфікса, прийменник *під (подъ)* разом з постпозитивною частиною *-j(a)* творють у давньоруський період групи похідних з такими значеннями: 1) місце, що знаходиться під чимось *(подножье, подцерковье)*; 2) місцевість, розташована поблизу чогось *(подгорье)*.

Деривати, виявлені в писемних джерелах XI - XIII ст. зі значенням місця під чимось, фіксуються й пам'ятками наступних століть. Новотвори у XIV - XVIII ст. трапляються рідко: проникає в *підземелля* (XVIII, Байки, III) "приміщення, печера під земною поверхнею". Особливої продуктивності при творенні відповідних найменувань конфікс *під (под*)-...-*j(a)* набуває у XIX - XX ст. Наприклад: *підґрунтє* (1886, Ж, 640) "те, що знаходиться під вернім шаром ґрунту"; *підмостє* (645); *підстріше* (650) "місце під стріхою" (<*стріха*); *підстілє* (650) "місце під столом"; *підпіччя* (1893, Ум-Сп, 689) "заглиблення під піччю"; *підсіння* (ЛексФр, 169) "ґанок під навісом"; *підпілля* (Гр, III, 175) "місце під нарами"; *підстіжжя* (179) "підкладка під стіг для збереження його від сирості знизу"(<*стіг*); *підбання* (СУМ, VI, 394) "місце під банею або внутрішня сторона бані"; *підхмар'я* (522) "простір під хмарами, небесна височінь".

До цієї ж групи також відносяться похідні, котрі етимологічно мали значення "місце під чимось", хоча можуть вживатися й з іншими значеннями. Наприклад: *підсоння* (УР 1926, 565) "місце, простір добре освітлювані сонцем" (<місце, що знаходиться під сонцем), пор. *підсоння* (УР 1926, 566) "теплий клімат", *підсоння* (СУМ, VI, 411) "метерологічні умови, властиві певній місцевості"; *підворіття* (411) "проміжок між воротами і землею, отвір для проїзду або проходу в двір (звичайно в кількаповерховому будинку)"; *підмур'я* (460) "основа будови, споруди, зроблена з каменю, цегли, бетону". Пор. також: *підвалля* (ТС, 374) гідрот. "підвалля перекату", *підвалля* (Чаб, III, 114) "провалля, круча".

У цій групі дериватів виокремлюються іменники на позначення конкретних предметів. Наприклад: *підголовє* (Ж, 640) "невеличка скринька, підставка або інший предмет, який підкладається під подушку для надання їй вищого положення"; *підсуччя* (Гр, III, 179) "мотузка, на яку прив'язаний поплавок (сучка) до якора човна"; *підстілля* (СУМ, VI, 508) "ніжки і рама стола".

Серед похідних, зафіксованих у ХХ ст., є іменник на позначення істоти: *підкіп'я* (Дейниченко, 69) "літнє курча періоду жнив, яке народжується під копою". Це найменування також пов'язане зі значенням простору, бо в ньому є вказівка на місце розташування об'єкта в певний час (період народження).

Звертає на себе увагу велика кількість форм з прийменником *під*, що називають частини тіла людини (тварини). Наприклад: *підбородье* (Закр, 516); *поднебенн҃е* (46); *підбедрє* (Ж, 637); *підгорлє* (640), пор. *підгірля* (Чуб, II, 405), *підгарлє* (Бат, 284; Никонч, 161; Брилін, 49; УДЛ, 196); *підстегнє* (Ж, II, 650); *підреберє* (648) "ділянка, порожнина під ребрами; *піднебє* (645); *підлобє* (644); *підлокітє* (644); *підхвістя* (Ум-Сп, 696); *подглазье* (679); *підчерев'я* (І-Ш, II, 39); *підшерстя* (ТС, 384); *підгруддя* (СУМ, VI, 420); *підбіччя* (400) (<*бік*); *підкрилля* (444). Продуктивність конфікса *під-...-j(a)* при творенні медичних термінів відзначив В.С. Ільїн (9, 45).

Другою групою похідних, яка бере свій початок у давньоруській мові, є група на позначення місця, котре знаходиться поблизу того, що назване твірною основою.Деривати, виявлені у XIII ст., також фіксуються пам'ятками XIV - XVII ст. Спостерігаються в цей період і новотвори. Наприклад: *Подгае* (XIV, Р, 38) "село біля гаю"; геогр. обл. *Підляшшя* (XVI, ЛОстр, 127) "місцевість, котра знаходиться поблизу території панування ляхів"; ѡ(с)мого дня на врочищу *По(д)лужъи* ... (1583, Торг, 200) "урочище біля лук"; *Підбереззя* (к.XVI- поч. XVII, СР, 449) "село, розташоване біля березового гаю". Ця група конфіксальних утворень постійно поповнюється в сучасній мові: *подхолмє* (Ж, 651); *підгородє* (640); *підрічє* (648); *підсадє* (649) (<*сад*); *підлісє* (644) "ділянка, розташована поруч із лісом"; *підбережжя* (Ступно,12); *Підлисє* (1926, МельнРос, 8); *Підбір'я* (ІМСУ І-Ф, 479); *Підбережжя* (223); *Підгороддя* (134); *Підкарпаття* (ІМСУ-З, 45, ТДВН, 191); *Підсаддя* (СГУ, 424); *Підсулля* (ІМСУ-С, 392); *Под'ясеннє* (Корепанова, 30) (<*ясен*); *Підзамча* (231) (<*замок*). У наш час кількість таких похідних постійно збільшується, зокрема за рахунок творення географічних назв. Причому новотвори позначають не тільки відношення місцевості до будь-якого об'єкта, а й до місця, що пов'язане з певною діяльністю людини і її побутом. Наприклад: *Підруддя* (ІМСУ-Ж, 521) "село, яке знаходиться поблизу місця добування руди" (<*руда*); *Підвиння* (ІМСУ- І-Ф, 474) (<вино); *Підполоззя* (ІМСУ-З, 286) (<*полози* "те, що залишається після проїзду саней"). Твірною основою для топоніма може бути також ім'я людини: *Підпилип'я* (ІМСУ-Т, 172) (<*Пилип*); *Підмихайля* (СНГТ, 445) "територія поблизу монастиря Святого Михайла".

У XVII ст. зафіксована назва, яка вказує на особу, котра перебуває в стані підлеглості відносно іншої особи: для чего *подвоеводье* посылаетъ къ нему (XVII, АЮЗР, 258) "особа, яка була у розпорядженні воєводи, стояла за чином після нього, була йому підлеглою". Стан підлеглості чітко виражений дериватом *підсусіддя* (Гр, III, 179) "стан безземельного селянина, який живе в чужому будинку, хаті, не маючи своїх, і залежить від когось".

Невелику за обсягом групу, яка сформувалась у XIX ст., становлять назви часу події або явища, котрі передують іншій події або явищу. Наприклад: *підторже(-а)* (Ж, 651) "торгівля на базарі перед базарним днем"; *підвечір'я* (СУМ, VI, 404) "пора доби перед вечором".

Отже, у похідних з формантом *під(под)-...-j(a)* спостерігається формування на основі просторового словотвірного значення часового, котре вказує на відрізок часу, який передує іншій події. У групах найменувань, які вказують на місцевість біля будь-якого об'єкта і на час, значно послаблюється мотивація прийменниково-відмінковими формами, а в ряді випадків вона зовсім не можлива. Наприклад: *поддашше* (Закр, 459) "дах над ґанком"; *підкосся* (Дзендз, 26) "затока, утворена косою і берегом Дніпра" (<*коса*); *підкуття* (27) "затока у вигляді кута" (<*кут*).

Групи дериватів на позначення місцевості під чимось і біля об'єкта постійно поповнюються : перші головним чином за рахунок творення апелятивів, другі - географічних назв. Збільшення кількості найменувань з темпоральним значенням не спостерігається.

Конфікс над-...-j(a)

Деривати з конфіксом *над-...-j(a)*, за нашими матеріалами, вперше фіксуються в XIX ст. Основним словотвірним значенням похідних з цим формантом є окреслення місця, що знаходиться над будь-яким об'єктом. Наприклад: *надкрилє(-я)* (1886, Ж, 474); *надчерев'я* (анат.) (1926, Саб,188); *надчілля*, *надліб'я* (Із, 360) "частина головної коробки черепа, яка міститься над лобом"; *надбрів'я* (СУМ, V, 63) "частина лоба над бровами"; *надпліччя* (76) "частина тіла, що міститься вище плечей"; *надшкір'я* (84) "зовнішній або верхній шар шкіри"; *надрам'я* (РУМС,53) "надпліччя"; *надсердя* (112) "епікард". Здебільшого ці похідні вказують на чітко означене місце, хоча спостерігаються й поодинокі випадки, коли слова позначають необмежений простір над чимось: *надхмар'я* (СУМ, V, 83) "надхмарний простір, надхмарна височінь"; оце *наднебесся* тривожне (В.Стус, П, 142).

Крім основного словотвірного значення, яке містить вказівку на місце над чимось, поверх чогось, існує група дериватів, котрі вживаються для окреслення простору біля певного об'єкта. Наприклад: *надбереже* (Ж, 472) "смуга землі вздовж берега"; *надріччя* (Ум-Сп, 740) "місцевість біля річки"; *надмор'я* (1926, Саб, 275) "місцевість біля моря"; *Наддесення* (Виноградський, 146) "територія поблизу річки Десни, її

лівого боку"; *Надбужжя* (УДЛ, 62) "геогр. область, розташована недалеко від Бугу"; *Надзбруччя* (СГУ, 209). У цій групі похідних наявне послаблення прийменниково-відмінкової мотивації, посилення тяжіння до іменникової твірної бази. Сюди також належить іменник, який походить від сполучення *Чорне море* : *Надчорномор'я* (Бевз, 106). Пор. також: *надхвістя* (СУМ, V, 83) "частина оперення птаха біля хвоста".

Інколи новотвори з конфіксом *над-...-j(a)* позначають місце перед об'єктом: *надулісся* (КвОсн, II, 188; Гр, II, 487) "узлісся, місцевість перед лісом".

На базі просторового значення формується часове, яке вказує на відрізок часу, що передує певній події. Наприклад: *надвечір'я* (СУМ, V, 63) "час перед вечором, початок вечора"; *надобіддя* (74) "час перед обідом, передобідній час".

Фіксується також іменник з формантом *над-...-j(a)* на позначення психологічного стану людини: *надсилля* (ЛексФр, 130) "черезсилля".

Отже, конфіксальні іменники з препозитивною частиною *над-* і другою *-j(a)* мають здебільшого просторові значення: місце над чимось, простір біля об'єкта, територія перед певним об'єктом, а також часове, сформоване на базі просторового.

Більшість похідних мотивується безпосередньо іменниками. Лише деривати зі значенням місця над об'єктом можуть співвідноситися з прийменниково- відмінковими формами.

Конфікс за-...-j(a)

Деривати з конфіксом *за-...-j(a)* фіксуються найдавнішими пам'ятками української мови. Наприклад: бо Рогъволодъ перешелъ *заморꙗ* (1118/бл. 1425, ПВЛ, 63); в се же лѣ(т) бы(л) Глѣбъ Стославль сынъ в *Заволочьи* (4) "місцевість за Волоком" (<Волок); и по *Задѣснью* городû (XII/бл. 1425, ЛК, 377); *задво(р)емъ* уверхь ставу Хмеле(в)ского (XII, ВГХ, 132) "місцевість за двором", пор. *задвірє* (Ж, I, 268) "задній двір". У Галицько-Волинському літописі зустрічаємо згадку *про кнꙗзи Задѣпрьскыи* (к. XIII/бл. 1425, ЛГВ, 872). Топонім *Задѣпрье* позначав місцевість за Дніпром, лівобережжя.

Згадані найменування виникають на основі прийменниково-відмінкових форм, які виражали просторові відношення. Основним словотвірним значенням відповідних похідних було "місце, простір, які знаходились позаду, по той бік певного об'єкта".

Давні конфіксальні іменники з цим значенням продовжують існувати протягом наступних століть. Спостерігається постійне збільшення кількості дериватів з відповідним значенням. Характерною особливістю похідних є те, що вони мають як відапелятивну, так і відтопонімну основи. У відповідності з цим група найменувань на позначення простору за певним об'єктом поділяється на дві підгрупи: 1) утворення, які за основу мають загальні назви, 2) іменники, що походять від власних назв.

До першої підгрупи належать такі деривати: подъ галичемъ чꙗгрово *загвоздиє* с манастырємъ (1394, ССУМ, I, 373) (*гвізд* "квітка"), пор. *Загвіздя* (ІМСУ-І-Ф, 20) (*гвізд* "ліс у гірській місцевості"); маєток *Залѣсиє* (1404, Р, 69-70) (<*ліс*); а мєжи нашими сєлы *замостьє* и вилавчє (1433, Р, 125); кнꙗзю Василью осталє город Збараж, а к тому сєла Вернꙗковцы, *Залужє* (1463, ССУМ, I, 378); випроваджені із *Запоріжжя* (1595, АрхЮЗР, 1/3, 132) "місцевість на річці за порогами"; сину Шестаковому з села *Загіря* (XVI, АО, 68); село *Зарѣчье* (к.XVI, Арх- ЮЗР, 1/6, 91) "місцевість, розташована за основним руслом річки"; *Загалля* (к.XVI - поч.XVII, СР, 435); село *Завалля* (322) (<*вал*, укріплення); село *Залуччя* (434) (<*луки*); село *Заболоття* (446) (<*болото*); село *Застав'є* (383) (<*став*); хто до Киева з верху, з низу, або зъ *заполья* приедеть (1552, АрхЮЗР, 1/7, 112) "місцевість за полями" (<*поле*), *Запілля* (ІМСУ-Ж, 384), *Заполье* (УРСДГНУ, 45); *заселля*, *засілля* (1873, СУ, 135) "хутір за селом"; *заясле* (Ж, I, 285) (*ясла* "годівниця для худоби"); *заворітє* (236) "місцевість за воротами"; *затилє* (275) "задня сторона голови, тильна сторона будь-чого", пор. святкуючі робітники малими купками громадилися по *затиллях* (Фр, V, 417) "місце позаду сільських дворів", А у Стрию на *затиллю* мальовані сіни (Гр, II, 106), поки старий сумує в *затиллі* будинку (СУМ, III, 347) "позаду"; *забережье* (Ум-Сп, 241) "місце за берегом", пор. *Забережжя* (ІМСУ-І-Ф, 107) "село на другому боці річки"; *заплітя* (1902, ГалЛем, 416) "місце за парканом куди кидали сміття" (*пліт* "плетений паркан"); на *загребеллі* живе (СГ, II, 30) "місце за греблею", пор. *Загребелля* (ІМСУ-П, 788) "село, розташоване по той бік греблі"; *заозер'я* (І-Ш, 116); *замістя* (УР 1926, 266); *заружжя* (280) (*ружа* "колір солончака"); *залывиє* (Бевз, 104) "болотне місце за *ливою* - густим лісом за болотом"; *завуголлє* (УДЛ, 117) "закутки" (<*вугол*); *заокеання* (СУМ, III, 235) "землі, що містяться за океаном"; *забоччя* (ДЛФ, 28) "невелика глибока затока, що знаходиться збоку річки" (<*бік*); *Залаззя* (ГУМ, 579) (<*лаз*); *Закриниччя* (ІМСУ-В, 532) (<*криниця*); *Загороддя* (ІМСУ-Т, 293) (<*город*), пор. *Завгоріддя* (Чаб, II, 11) "місцевість за городом"; *Забріддя* (ІМСУ-Ж, 658) (<*брід*); *Закостілля* (ІМСУ-Л, 481) (<*костьол*); *Забір'я* (534) (<*бір*); *Закомар'я* (205) можливо "село за тим місцем, де було скупчення комарів"; *Залип'я* (ІМСУ-І-Ф, 466) (<*липа*); потік *Заріжжя* (СГУ, 207) (<*ріг*); *Закуття* (203) (<*кут*); *Заніжжя* (205) "потік за або поблизу підніжжя гори"; *Заверб'я* (201) (<*верба*);

Завир'є (Корепанова, 34) (<*вир*); озеро *Закургання* (46) (<*курган*); Заров'є (64) (<*рів*); Забродця (68) (<*брід*).

Творення окремих топонімів пов'язане з певною діяльністю людини або місцем, де здійснювалась ця діяльність. Наприклад: *Зарудье* (1562, АрхЮЗР, 1/6, 54) "місцевість, розташована за місцем добування руди".

Крім основного словотвірного значення апелятиви з конфіксом *за-...-j(a)* можуть мати значення "простір понад чимось" і "місце біля об'єкта": и въ пристанищи нбснааго *завѣтрiа* пристати (XI, ІлСл, 100) "простір небесний, куди не долітає вітер, тобто який знаходиться понад вітром"; *запліче* (Ж, 263) "частина спини біля плечей".

Друга підгрупа похідних, до якої належать слова, мотивовані топонімами, менш чисельна. Вона, як і перша, бере свій початок за найдавніших часів. Деривати цієї підгрупи фіксуються пам'ятками XI - XIII ст. і існують в наступних століттях. Кількість дериватів з відповідною мотивацією особливо зростає починаючи з XVI ст. Наприклад: *Заборолье* было населено исключительно людьми отчизными (XVI, АрхЮЗР, 1/6, 121); *Закарпаття* (к.XVI- XVII, СР, 6); к ним же и татаре на помоч по *Забожю* притягнули (XVII, Софонович, 255), пор. *Забужжя* (XVII, ЛСам, 62); ку *Заславлю* пробираючися (XVII, ОВКЗП, 39) - стягнена форма первісного варіанта ойконіма *За(о)славьє* з первісним значенням "село, розташоване за Ославою" (ХДп, 119)); *Засулля* (1728, ДНРМ, 199) "приміське село, що знаходиться за р.Сулою", пор. край *Засулля* (XVIII, ЯМ, 37) "сторона й села, які лежать за рікою Сулою"; Зарося (Ж, I, 268) (*Рось*); *Закавказє* (247) (*Кавказ*); *Забілоччя* (ІМСУ-Ж, 599) "село, що знаходиться за річкою Білкою, притокою Тетерева"; *Запруття* (ІМСУ-І-Ф, 564) (*Прут*); *Запсілля* (ІМСУ-П, 508) (*Псьол*); *Забайкалля* (Карпенко, 94) (*Байкал*); *Закороп'є* (Корепанова, 38) (*Короп* "місто поблизу Десни").

Словотвірною базою топонімів другої підгрупи є назви рік, міст, тощо. Прийменниково-відмінкова мотивація цих найменувань можлива лише за умови безпосереднього розташування об'єкта за іншим об'єктом. Більшість же назв може позначати не тільки територію за річкою, містом, а й поблизу їх.

Типове словотвірне значення обох зазначених вище підгруп - "об'єкт, який знаходиться у просторовому відношенні відносно іншого об'єкта, котрий названий основою". Просторове співвідношення визначається основним значенням прийменника *за*, з яким етимологічно пов'язані утворення цього типу, - "позаду, по інший бік".

Пам'ятками XX ст. фіксується топонім, утворений від словосполучення *Полярне коло - Заполяр'я* (ІМСУ-В, 67).

Поряд з основним значенням відповідного типу утворень "місцевість за будь-яким об'єктом" окремі деривати можуть позначати простір над чимось. Наприклад: *захмар'я* (СУМ, III, 384) "простір над хмарами, шари стратосфери" (<*хмари*); *зазір'я* (77) "надзоряний простір" (<*зорі*).

В іменниках з конфіксом *за-...-j(a)* на основі просторового значення формується часове. Назви, котрі використовуються для позначення часу перед чимось, беруть свій початок в XI ст.: Посем же бысть звѣздамъ теченье, с вечера до *заутрья* (XI/бл.1375, ЛЛ, 55 об) "передранковий час" (<*утро*), пор. *заранье* (Б-Н, 147) "вранішній час, ранкова зоря". У XIX ст. зафіксований новотвір *задобідє* (Ж, I, 243), який, можливо, утворився внаслідок злиття двох прийменників *за* і *до* в значенні "перед" з іменником *обід*, ускладнюючись постпозитивним елементом *-ja*. Вживається цей дериват зі значенням "передобідній час, час за годину до обіду".

Іменники, що позначають час після певної події, пізнішого походження. Уперше, за нашими матеріалами, вони фіксуються пам'ятками кінця XVI, початку XVII століття. Наприклад: *Зазим'я* (к.XVI-поч.XVII, СР, 449) "село, утворене після зими, за зимою" (*за* у значенні "після"); *Залав'я* (77) "селище, яке виникло після сходження лави вулкану" (<*лава*). У XX ст. виявлений топонім *Засвяття* (Корепанова, 69), певне, " село, яке виникло після якогось свята".

У цих похідних чітко простежується зміна мотиваційної співвіднесенності. Деривати сприймаються як похідні від іменників *ранок*, *обід*, *лава*, *свято*, унаслідок чого здійснився своєрідний перерозклад у структурах найменувань. Елементи *за-...-j(a)* визначаються як єдина словотвірна морфема.

Протягом писемного періоду були зафіксовані й інші утворення з формантом *за-...-j(a)*. Наприклад: оучинили єсмы *задушіє* дшъ... (1408, ССУМ, I, 375) "благодіяння, пожертва для спасіння душ, грошове пожертвування для поминання померлих" (*душа*); *застолѧ* (1643, Грам, 48) "місце за столом"; *затишє* (XVII, Полюга, 126) "припинення вітру, безвітря", пор. *затишье* (Б-Н, 148-149) "закрите місце, захищене від негоди, схованка", *затишшя* (СУМ, III, 351) "тимчасове припинення шуму", "припинення на деякий час яких-небудь дій" (*тиша*, можлива віддієслівна мотивація - *затихнути*); терновы вѣнки въ *заполье* рубайте (Закр, 334) "кінці пол у плаття"; *запілля* (рідко) (СУМ, III, 260) "те саме, що підпілля, місце під долівкою (*полом*)"; *заскалля* (Гр, II, 96) "гострі тріски (*скалки*), які залишаються при тесанні дерева"; *заласся* (Яв, I, 252) "насолода" (*ласощі*, можлива співвіднесенність з дієсловом *ласувати*); *затіння*

(рідко) (СУМ, ІІІ, 352) “місце захищене, прикрите, заступлене чим-небудь від променів сонця або від будь-якого іншого джерела світла, місце де тінь”, хоча можлива мотивація дієсловом *затінити*; *засилля* (305) “перевага десь кого-, чого-небудь, звичайно з шкідливим впливом на когось, щось”, яка, певне, досягалась у багатьох випадках за допомогою сили (*сила*); *зазуб’я* (О, І, 270) “зужите, відпрацьоване знаряддя”, певне, пов’язано з наслідком спрацювання “зубів” у пилки, хоча, не виключена й віддієслівна мотивація - *зазубити*; *заводдя* (ДЛФ, 23) “невелика затока у річці” (*вода*).

Отже, конфіксальні іменники з формантом *за-...-j(a)* здебільшого мають просторове значення, хоча частина з них може вживатися з іншими значеннями (кількість їх незначна), у тому числі і з часовим. Конфікс *за-...-j(a)* виявляє особливу продуктивність при творенні географічних назв.

У похідних відповідного типу збережена можливість відприйменниково-відмінкової мотивації поряд з відіменниковою.

Конфікс перед(пред-)-...-j(a)

Формант *перед(пред-)-...-j(a)* виявлений у поодиноких утвореннях, зафіксованих пам’ятками XII - XIII ст.: много избиша пѣшьцѣ и *передъгородие* пожгоша (XII/бл.1425, ЛІ, 442) “частина міста поза укріпленнями, передмістя”; *прѣдолтарие* (1280, Ср, ІІ, 1580) “місце перед алтарем”. На відміну від *прѣдолтария*, що вживається дуже рідко, дериват *передъгородие* фіксується багатьма пам’ятками, особливо літописами. З XVI ст. частіше вживаються такі форми цього апелятива: А в неділю вночі вигоріло *передмістя* Краковськоє (XVI, ЛОстр, 126); Завалское *предместе* (XVI, ВГ, 80); писан на *предградию* Щебрес(ьком) (XVI, ПБШ, 185) “поселення перед Щебреською брамою”. Найменування *передмістя* до XIX ст. здебільшого використовується для позначення місцевості перед містом. У XIX - XX ст. у більшості випадків вказує на житловий район, котрий прилягає до міста, але лежить за його межами (СУМ, VI, 170).

У деривата *прѣдолтарие* чітко виражена співвіднесенність з прийменниково-відмінковою формою *перед алтарем,* де прийменник *перед (прѣдъ)* походить від іменника, котрий вживався на позначення передньої, початкової частини того, що виражається твірним. Тому основним словотвірним значенням його є місто, яке знаходиться перед певним об’єктом. Слова *передъгородие*, *передмістя* і под. можуть позначати як місце перед об’єктом, так і територію поблизу нього. Це призводить до послаблення зв’язку похідних з прийменниково-відмінковими формами й тяжіння до безпосереднього співвіднесення з іменником.

Група дериватів зі значенням місцевості, що знаходиться перед певним об’єктом продовжує поповнюватись: *преддверіе* (XVII, БерЛекс, 92) “ґанок або сіни, те, що знаходиться перед дверима в покої” (*двері*), пор.: 48-ой год поставили предки наши *предверіем* до старости (XVIII, Ск, ІІ, 11) “передвістя”, *переддвер’я* слухового лабіринту (СУМ, VI, 166) “початок входу в отвір, канал живого організму”; *передмостє* (Ж, 614) “місцевість перед мостом”; *передтіччя* (Гр, ІІІ, 117) “місцевість перед током”; *передпілля* (ТС, 403) (військ.) “смуга різного роду загороджень, розташована попереду головної лінії оборони при відсутності безпосереднього контакту з противником” (*поле*); *Передкарпаття* (УРСДГНУ, 100).

Зі схожим значенням існують слова, мотивовані соматичною лексикою, назвами частин тіла. Наприклад: *передголовє* (Ж, 614)“місце на ліжку перед головою”; *передгрудє* (614), “нашийник, який одягають попереду грудей”; *передрам’я* (615) “передпліччя” (*рамено* “плече”); *передпліччя* (СУМ, VI, 174) “частина руки людини від ліктьового суглоба до кисті”; *передсердя* (177) (анат.) “верхній відділ кожної з половин серця”.

Окремі похідні мають подвійне значення - “місцевість перед об’єктом” або “місцевість біля об’єкта”. Наприклад: *передгір’я* (І-Ш, ІІ, 76) “територія, що прилягає до гір або знаходиться перед ними” ; *передмур’я* (ЛексФр, 162) “огорожа перед муром або поруч з ним”, пор. *передмур’я* всього християнства (Гр, ІІІ, 116) “основа”; *Передбір’я* (ІМСУ,-Л, 927) “село розташоване перед бором або поблизу нього”.

Найменування того, що передує основному тексту, відображене у слові *предисловіе* (XVI, АЮЗР, 1) та його формах: *прѣдословіє* (XVI, Мат, 2); початись учити, аж молитви и *предсловіє* обични проговорять (XVI, ПБШ, 39) “передмова, початок”. Цей похідний фіксується й пам’ятками пізніших століть аж до XIX ст.

У XIX - XX ст. виділяється група утворень на позначення явища, ознаки і т. ін., що передвіщають наближення, настання чого-небудь: *передвідом’я* (1873, СУ, 86) “призвіщення”; *предвѣстіе* (1893, Ум-Сп, 786) “призвіщення, передчуття”; сучасна форма *передвістя* (СУМ, VI, 16).

Окрему групу становлять іменники, які беруть свій початок за нашими даними в XX ст., вживаються на позначення часу, котрий передує певній події або періоду доби. Наприклад: *передобіддя* (І-Ш, ІІ, 76) “передобідній час” (здебільшого вживається в діалектах); *передсвітання* (СУМ, VI, 177) “передсвітанковий час”; *передрання* (176) “передранковий час”; *переддення* (166) “початок дня, ранок”

(рідко вживане); *передвечір'я* (165) "передвечірній час"; *передбур'я* (165) "відрізок часу перед бурею і стан природи в цей час"; *предгроззя* (166) "відрізок часу перед грозою, стан природи в цей час", пор. *передгроззя* (166) "час перед грізними, бурхливими подіями"; *переджнив'я* (167) "час перед жнивами".

Таким чином, конфікс *перед-...-j(a)* як словотворча морфема, формувався протягом тривалого історичного розвитку української мови. На перших етапах структури з цим формантом мотивувались прийменниково-відмінковими формами типу *перед* + іменник. Протягом певного періоду в ряді випадків відбулася зміна мотиваційної співвіднесенності на *іменник→ дериват* з *перед-...-j(a)* (в окремих утвореннях спостерігається множинність мотивацій). Унаслідок цього виділилася словотвірна морфема, яка є продуктивною при творенні найменувань середнього роду на позначення як просторових відношень (місце перед об'єктом або біля нього), так і часових (час перед певним відрізком доби або перед якоюсь подією).

Отже, іменники з формантами *під-...-j(a)*, *над-...-j(a)*, *за-...-j(a)*, *перед-...-j(a)* здебільшого мають просторове значення, котре пов'язане з початковою співвіднесенністю дериватів з прийменниково-відмінковими формами. Цю особливість похідних відзначають більшість учених [10-13].

Конфіксальні структури розглянутих типів поряд з основними словотвірними значеннями "*під*, *над*, *за*, *перед* об'єктом" мають інші: просторове (територія поблизу об'єкта) й темпоральне (певний відрізок часу). У найменувань з двома останніми значеннями спостерігається послаблення прийменниково-іменної мотивації й посилення тяжіння до співвіднесенності безпосередньо з іменником.

У лексико-словотвірному плані зазначені деривати можуть виступати як антонімічними парами (позначення простору *під - над*, *перед- за* чимось), так і синонімічними (коли позначають територію поблизу певного об'єкта).

ЛІТЕРАТУРА

1. Жовтобрюх М.А., Волох О.Т. Історична граматика української мови. - К.:Вища школа, 1980. -С. 78-112.
2. Тоцька Н.І. Сучасна українська літературна мова. - К.:Вища школа, 1981.
3. Сучасна українська літературна мова за ред. І.К. Білодіда. -К.:Наукова думка, 1969.
4. Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови. – Ужгород: Вища школа, 1960.
5. Брахнов В.М. Характерні риси говірок трьох населених пунктів на Бориспільщині Київської області. // Діалектологічний бюлетень вип.III.- К., 1951. - С.29.
6. Виноградський Ю. До діялектології Задесення. Говірка м.Сосниці та деякі відомості про говірки сіл сусідніх районів.// Український діялектологічний збірник. Кн. І. -К., 1928. - С. 145-169.
7. Жилко Ф.Т. Південночернігівські говірки, перехідні до полтавських... //Діалектологічний бюлетень, вип. V.-К., 1955. - С.51.
8. Жилко Ф.Т. Сучасні зміни в говірках Козелецького й Остерського районів Чернігівської області. // Діалектологічний бюлетень, вип. II.-К., 1950.- С.29.
9. Курс сучасної української літературної мови за ред. Л.А. Булаховського. –К.:Радянська школа, 1951.
10. Вульфсон Р.Е. К вопросу о префиксально-суффиксальном словообразовании в современном русском языке. // Русский язык в школе., 1954, №1.-С.21-23.
11. Матвіяс І.Г. Іменник в українській мові. – К.:Радянська школа, 1969.
12. Клименко Н.Ф. Як народжується слово. – К.:Радянська школа, 1991.
13. Плющ М.Я. Сучасна українська літературна мова. –К.:Вища школа, 1994.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ

АО	Акти села Одрехови. -К., 1970.
АрхЮЗР	Архивъ Юго-Западной Россіи, издав. Временною Комиссиею по разбору древних актов. -К., 1859-1914.
АЮЗР	Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссиею. - Спб, 1861.

Байки	Байки в українській літературі XVII-XVIII ст. - К., 1963.
Бат	Верхратський Іван. Говір Батюків. -Львів, 1912.
Бевз	Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови. -Ужгород, 1960.
Брилін	Брилінський Д. Матеріали до словника подільських говірок. -Львів, 1991.
Б-Н	Білецький-Носенко П. Словник української мови (підг. до вип. В.В. Німчук). -К.,1966.
ВГХ	Вкладная Варлаама Хутынскому монастырю после 1192г.// Обнорский С.П., Бархударов И.С. Хрестоматия по истории русского языка. Ч.1, изд. 2-е, -М., 1952. -С. 32-34.
ВП	Ващенко В.С. Поповський А.М. Самобутні тенденції у розвитку мови. -Дніпропетровськ, 1995.
Гал Лем	Верхратський Іван. Про говір Галицких лемків.-Львів, 1902.
Грам	Граматика слов'янська І. Ужевича. -К., 1970
Гр	Словарь української мови (за ред. Б.Грінченка). т.1-4.-К., 1907-1909.
Дейниченко	Дейниченко В.П. Питання вивчення зоологічної лексики рідного краю в курсі "Українська діалектологія" (Метод. поради). -Суми, 1984.
Дзендз	Дзендзелівський Й.О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР. Лексика // Наукові записки. Т XLII. Діалектологічний збірник, вип. 4. -Ужгород, 1960.
ДЛФ	Дослідження лексики і фразеології говорів українських Карпат. -Ужгород, 1982.
ДРНМ	Ділова і народнорозмовна мова XVIII ст. -К., 1976.
Ж	Желехівський Є., Недільський С. Малорусько - німецький словник. Т. 1 - 2. - Львів, 1886.
Закр.	Закревській Н. Старосвѣтскій бандуриста. Книга третя. Словарь малороссійскихъ идіомовъ. -М., 1863.
Із	Ізюмов О. Російсько-український словник. -Х.-К., 1930.
ІлСл	Молдован А.М. Слово о законе и благодати Илариона. -К., 1984.
І - Ш	Іваницький С., Шумлянський Ф. Російсько - український словник. - Вінниця, 1918.
ІМСУ	Історія міст і сіл Української РСР. 26 тт.- К., 1967-1975.
-В	Вінницька область. - К., 1972.
-Ж	Житомирська область. - К., 1973.
-З	Закарпатська область. - К., 1969.
-І-Ф	Івано-Франківська область. - К., 1971
-Л	Львівська область. - К., 1968.
-П	Полтавська область.- К., 1967.
-С	Сумська область. - К., 1973.
-Т	Тернопільська область. - К., 1972.
Карпенко	Карпенко О.П. Назви річок Нижньої Правобережної Наддніпрянщини. -К., 1989.
КвОсн	Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка в 3-х тт. -К., 1978-1979.
Корепанова	Корепанова А.П. Словотворчі типи гідронімів басейну Нижньої Десни. -К., 1969.
ЛГВ	Галицько - Волинський літопис // Полное собрание русских летописей. Т. 2. Ипатьевская летопись. - М., 1962.
ЛексФр	Лексика поетичних творів Івана Франка.-Львів, 1990.
ЛК	Київський літопис // Полное собрание русских летописей. Т. 2. Ипатьевская летопись. - М., 1962.

ЛЛ	Полное собрание русских летописей. Т-1. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку. -М., 1962.
ЛСам	Літопис Самовидця (вид. підгот. к.ф.н. Дзира Л.І.).-К., 1971.
ЛОстр	Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. - К., 1970.
Мат	Матеріали для історії книжної справи на Вкраїні в XVI- XVIII вв. (всезбірка передмов до українських стародруків). -К., 1924.
МельнРос	Мельник М. Українська номенклатура висших ростин. -Львів, 1922.
Никонч	Никончук М.М., Никончук О.М. Транспортна лексика правобережного Полісся в системі східнослов'янських мов. -К., 1990.
О	Онишкевич М.Й. Словник Бойківських говірок. -К., 1984
ОВКЗП	О войнѣ козацкой зъ поляками, въ рокахъ 1648 и въ 1649 отправленой // Лѣтопись событій въ Югозападной Россіи въ XVII вѣкѣ. Составилъ Самоилъ Величко. -К., 1864. -С. 3-84.
ПБШ	Пам'ятки братських шкіл на Україні к. XVI - поч. XVII ст. Тексти і дослідження. - К., 1988.
ПВЛ	Повѣсть временныхъ лѣтъ по Ипатьевскому списку // Полное собрание русских летописей. т.2. Ипатьевская летопись. - М., 1962.
Полюга	Полюга Л.М. Українська абстрактна лексика XIV - п.п. XVIIст. - К., 1991.
Р	Южнорусскія грамоты. Собранныя Владим. Розовымъ. Т.1. -К., 1917.
Саб	Сабалдир Г.О. Практичний російсько-український словник. -К., 1926.
СГ	Смоленские грамоты XIII -XIV вв. (Подгот. к печати Сумникова Т.А., Лопатин Б.В. Под ред. Аванесова Р.И.). -М., 1963.
СГУ	Словник гідронімів України. -К., 1979.
Ск	Сковорода Г. Повне зібрання творів у 2-х тт. -К., 1973.
СНГТ	Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. -М., 1984.
Сосниця	Виноградський Ю. До діялектології Задесення. Говірка м.Сосниці та деякі відомості про говірки сіл сусідніх районів // Український діялектологічний збірник. Кн. І. -К., 1928. - С. 145-169.
Софонович	Софонович Феодосий. Хроніка з літописців стародавніх. -К., 1992.
СР	Селянський рух на Україні 1569 - 1647рр. Збірник документів і матеріалів. - К., 1993.
Ср	Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. Т.1-3. -Спб., 1893-1912.
СРЯ	Словарь русского языка XI - XVII вв. Вып 1 - 17. - М., 1975 - 1990.
ССУМ	Словник староукраїнської мови XIV - XV ст. Т.1-2. -К., 1977-1978.
Ступно	Горбач О. Село Ступно і його південно- волинська говірка. // Горбач О. Діялектологія. Зб. статей. -Мюнхен, 1992. -С.7-31.
Стус	Стус В. Поезії. - К., 1990.
СУ	Словниця Української (або Югової-Руської мови) Праця Фортуната Піскунова. - Одеса, 1873.
СУМ	Словник української мови. Т. 1 - 11. - К., 1970 - 1980.
ТДВН	Територіальні діалекти і власні назви. -К., 1965.
Торг	Торгівля на Україні XIV - сер. XVII ст. Волинь і Наддніпрянщина. -К., 1990.
ТС	Російсько-український технічний словник (Укл. Матійко М. М., Матійко О. М., інші). -К., 1961.
УДЛ	Українська діалектна лексика. Збірник наукових праць. -К., 1987.
Ум-Сп	Словарь росийсько - український (Уманець М. і Спілка А.). Т. 1 - 2. - Львів, 1893.

УР 1926	Українсько - російський словник (Ніковський А.). - К., 1926.
УРСДГНУ	Нежнипапа В.Я. Українсько-російський словник-довідник географічних назв Української РСР. 2-е вид. -К., 1971.
Фр	Франко І.Я. Повне зібрання творів. Т.V. -К., 1951.
ХДп	Худаш М.Л., Демчук М.О. Походження українських Карпатських і Прикарпатських назв населених пунктів. -К., 1991
Чаб	Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини. - Запоріжжя, 1992.
Яв	Словник української мови (Д.Яворницький). - Катеринослав, 1919.
ЯМ	Дневникъ генеральнаго подскарбія Якова Марковича. Ч. I - III. -К., 1717 - 1767.